

1905

KUNGL. UNIVERSITETETS BIBLIOTEK
UPPSALA

Landsmålsarkivet

Dalarna

Rättvik o. Bodö

1905

Berg, Erik, 1928

Svar på NILMA:s frågel. 27
om jordens bearbetning.

16 bl. 42

L. B.
Ecc. S. B.

I

Jordens bearbetning.

Dalarna.

Rättvik-Boda

Erik Berg,

1 Dragare och anspann m.m.

Den, som kör, heter körkar. Tömjäm, så en Boda-1928.
 Kart. Dragare heter drägar. Vi skull fol a au väs en drägar. Vi skulle haft oss en dragare. Så vi mill pä
rar, dra (drä) vi själva. När vi mylla (kupa) pota-
 tis, dra vi själva. Av ättor har man här kört endast
 med en häst. Det är först i rubrik, som ordin 'enhet'
 och 'kör i par' inkommit. Oxar ha ej använts. Shu vi
para? Ska vi para = kör i par? Utarje gård har vandi-
 gen indast en häst: skar o paras, fä vi lov a bit
iffen väss. Skall det paras, fä vi lov a byta inop
oss. Spänna för hästen, heter alltid 'sätt fär'. I du
käress? I du sätt fär? Är du till reds, reds, i ordning?
 Itar du sätt fär? (hästen, förstås). Spänna från heter
'ta från'. I du käji från? Itar du kagit ifrån? (Vänstra)
 sidan om hästen är körsida. Tillrop: sä! Hästen sättes
igång med smackning. Smack pän! Fös pän! Fös

O. Hjälm
m.O. para
iv.

Landsm. Upps. 1905

E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA

DAL. Frgl. 27

O. laga från

II plro! stannar trass. För: plro ta braks! går trass
braktängis. För (h)ömma dä! stiger trass ätsida - kom-
ma da, misusmärssaba! ett skrämtuktuykt, som jag
bränt. Om det gärde en bräst eller get, vet jag ej. Men
att följa färan vid präjning: Följ fär!

?

} O. honna

} O. fär f.

Arbets tid i sträckt: mät mäl. En varv eller vända = en om- O. mät-mäl

gång kring återn. Nä je a gjort 3 vändor tä, skor je
ta istn pusta män fä tugga litet. När jag gjort
3 vändor till, skor jag läta brästen pusta, vidan trass
fär tugga (äta) litet. Vita, användes också. Vända, an-
vändes även pi amat säu: Ä du bort-ä plöja pi yäli
än? ja, je va dit e vända i gär. Kar du bröj plöja
uppe i gärde ännu? Arbets tid en för bräst och trass ungefär:
kl 7-12 och 1-7 med en litet vast (t. ex. 30 min) väst före-
och eftermiddagen. Blev vasterna in tragna, fick man stå
i mät mäl. Låg arbets färet nära gärden, kunde man även
jär e vända tä frukt. Gör en vända (på ett par hinnor)
till frukt. Ä en sådan arbets dag kunde man plöja 15

mm
mm

Landsm. Upps. 1905
E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA
DAL. Frgl. 27

III smestund = 20 ar. Att plöja och så 12 smestund ansågs lagom efter gammalt. Ungra, friska o mörka karlar kunde nog driva (plockerna, jorsera) något mera, ända till 20 smestund. 1 smestund = 1/4 ar ungefär. 1 kat = 80 smestund värna. Detta i öppet åker; vallplöming, ristning, quite ej så fort.

Skäklor var olika för vinter och sommar: Vinter skäklar var ä plöj skäklar. Dessa fältes omedelbart vid plöjen och karven. Varken linor eller svängplat användes. Nu, när det ofta köres med par, användes parstjä, en enkel bom med skavelanspänning i vardera ändar. I al (jörder), där skaklorna höra hop med redskapet, är anordningen likn som fig. 2 utvisar. (a) keta skänår (b) skalmor. Hälven för fältande vid seten keta: alhvölär = alhälven, där setens ala skall trädas genom.

2. Redskap. Jordbruksredskap, säger man.

Polies o faries, Polysa och farysa, som fig 5 visar, användas vid odning. Flåtracka, fig 6. En enkelt och lättare tracka av samma typ men med jämn, bred undervant, kette

G. skakel

G. ysa

III luta. Fig 7 visade en koep. Stenstjappar å stentnoster obs.
 äro stora staggor. 'Speti' hetta efter gammalt järntänja (stänga).
Spätär å stjifilar, spadar och skufflar som fig 8. Sköv. } O. järnstäng
kor, skovlar, hult av trä; skoskovel, skoskovel med järn } O. skoskovel
sko. Fig 8 är en spade, numera hult av järn. En skuffel
 har uppvikta kanter eller långt skaft. Grep och dyng-
 grep, dingygrep, sexpinnagre. Fig 10 e vanliga harklar, är
vanliga trakter. De gamla plagarna voro vändplagar. Hö-
ger och vänster (handtag, eller plaghandval). Å de gamla
plagarna var endast ett handtag - st är åsn (åsn). fig f) och
 i) och j) äro nya anordningar med namn från fabriken.
 Etändskivan hetta fjöl, viken satt å höger sida. k) väll
 och den utskjutande kanter stjär. m) välluddn. Tar
 man bort ås, handtag och bill, så är endast plagkroppen
plagkroppen kvar. o) är brösto, brösket. p) handside. q) sola bröst
 och hållis. Någon anordning att inglera färmas brödd, var
 ej funnits efter gammalt. Plagtyper som fig 12, 13 = 14 trän-
ner man i den trän. Sok hade vi e käsja (käfa) och å stid ?

afföl
 bill
 skär
 udd
 sol
 bröst
 hål

Landsm. Ups. 1905
 d. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA
 DAL. Fgl. 27

▽ som fig 14 ut rektura djupet. På handtaget vid ett
 snöre trängde plagskolv, plagskaveln, gör träng-
 ring av plagen, entrömmningen fjöten. 2 kupper endast.
Åkruplog och miltplag. Plagan voro brunnjorda. (Liksom körkarden).
 Inviderna finns vässa och lägg på välm, ifall i bon-
den spilo kunde.

Oplog-
skovel

Skä du på kör i åkrväm nu? Skall du hiss
 och köra i åkrväm nu? (Vid vässa vägg stärades plagen
lin fältet, vid något trängre avstånd användes plag-
skolks, och ända längre lades den på träna.

Oplog-
kälke

[Rist, färrist (förrist) så som fig 15. a) handtag, b) åsin.
 c) nieljärns (-jämnet). Stänske (käsja) trast man i träst. Rist
 Ingen användning för bruden. Ättis då lindvår (vall)
skull ristvas (plåvas), väste man alltid rist får (rista
före). Da ju bara en träst funns, väste redde av smekvas
för vare omgång.

Andra träst at, som vann sagts. Detta träst av är västas
brösttagt. Så träst man fig 2 hiss fig 16 så blir det likt, en-

Landm. Ups. 1905
 E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA
 Op. rista
 för

VI

dock den skinnaden att e) mussjösom sitta framme
 vid g) framstån. Als användes kä mitt kräds å pärmen
ma. --- att myra krädan och potatisen med. Fig 18
 är en god typ för dräjat, att mitta (myra) potatis med.
 Utmycket ärja och änjekrot finns i vår. Finnplog har
 varit obekant, men har blivit införd att användas vid be-
 redning av skovsmark för frösådd. En gammalt visste man
 ej av stord, och de, som nu användas, är av nymodig
 form. Karv. Endast 2 typer: Klöskarva som fig 23 med
 krokiga pinnar och grånkarva, kättpinnkarva eller
åkerkarva (benämnes olika) som fig 22, dock med flera
 stökar och 36 pinnar. Smärreman utan pinnar heter kräv
krä. Klöskarvpinnar vore väjda framåt, men vore ej
 utpraktade till bilform, senare på 1870 ^{tal} började man
 med bilform. Den hade 7 pinnar. Klöskarven hade hand-
 tag och en krok i framändan, på viken staköfrian,
 (vankjen en järning) traktades. Vian = vidjan. Namnet
 är tydligen kvar sen vidjan (av tyrt) användes till bindle.

diel.?

O. ärder

Landsm. Upps. 1905

E. Berg, 1928. RÄTTVIK o. BODA

DAL. Frgl. 27

O. karv f.

? jf. Slod!

O. krän.

VII Spåttinnkarven har draganordning vid båda sidor, nästan diagonalt, så att, när man kört fram till ändan av ^{hög} ständes ej karven utan endast hästen. Därvid användes en trevärt kroke, härskroke. Se teckning! Krossvinnen lyfter ut kroken; vänder hästen och hakas fast på andra sidan.

Spåttinnkarven började bli känd och infördes omkring början av vårt ärtumråde. Ett korna med namn heter karva.

Vält. Vältn var gjord av en tjotta, adlad furustock med i ändarna indragna nålar. Den hade ej fram och sittanordning. Skalmarna, något böjda, hakades på nålar genom ett barrat hål. Skalmarna kunde behöva lätt sammanslidas med ett tag framför välten för att ej falla av i vändningar. Skurtrög var liel.? känd men ej musskapa.

3. Höst- och vinterpjämnig.

Med äker menas också fastmark. (En av dikens eller gärds gärd begränsat fält heter ävd ett gammalt uttryck.) } O. ävan?

Landsm. Upps. 1905
E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA
DAL. Frgl. 27

VIII

som autumn försvinns. Det, som körs samtidigt och
 besås med ett säde, kallas helt enkelt för 'körning'.
 = teg. je a 3 körningar på Jäda (håda Boda) ävanti.
 Jag har 3 tegar (och säden) på detta fält. I du & jol.
 ti Sturbrötningen? ja, je a e liki rimsa ss vs rygän.
 Skar du jord i Sturbrötningen? ja, jag ^{har} en liber krumba
söder vid gårdsgärdan (vid södra gårdsgärdan). Sand, land
krägelstand.

O. körning

Höslplöjning. När en "körning" är besädd, kallas den allmänt
skitjs = skytts, korstiltjs, (magor) skitjs, karneslytts.
 Först när säden är värgad kan plöjningen börja och
 detta beror på väderlekken. När höslplöjningen kan
 börja och ^{sluta} kan jag alltså ej säga. I stand kommer jor-
 den så tidigt, att närden all äkren blir oplöjd till vñ-
 ren. Så får man lädelsplöja = vårplöja. För kördags-
 verken på 1890 betalte jag 2,50 a 3 kr. Plöjen och köm-
 narerna sköttes av en karl, men vid rikning, vårplöj-
 ning, behövedes en, som kramps färär = krampa färarna.

O. plöja

O. fram
ka v.

Landsm. Upps. 1905

E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA

DAL. Fagl. 27

IX

Kampan det plöjda fältet är plöjning. Om plöjningen skall gå bra, måste jorden vara tagen fuktig, ej för torr, ej för sur.

O. plöjning

Fegtäckning. Stitjär är i allmänhet rektangulära. Man kör föra upp och föra ned längs efter tegern. Så dit ingen-
hing som vindnar vid ändarna, så kör man ^{fram} ändå, och
så slipper vändteq. Ena gången ska stitja stälpas it
å nästa gång stälpas ihop. . . . skall stycket stälpas it
. . . stälpas ihop. I föra fallet börjar man i kanter-
na, i senare fallet på tegerns mitt. Figurplöjning använ-
des ej.

O. stälpa
pass.

Fär, föra, användes ~~gitt~~ ^{om} både den omvända
tilltan och föran, där den legat. Stit då, så int ^{fära} fält
kävar! Vart fält o då? Nodi fära. Stit dig, så an
föran (tilltan) ej gav till st! Vart fält kan då?
Med i föran. tröning är vändteqen triker tvärförkör-
ning. Tvärförkörning. Stustälpling och hopsstälpling.
Kampan på olika färors vet man ej av.

O. fält.

Landsm. Ups. 1905

A. Berg, 1928, RÄTTVIK o. BODA

DAL. Frgl. 27

X

B. Tommo adv.

Kon Tomma-utan att plagen är i jorden. Fjårri = den runda man ^{? kortst.?}
 märkte över vid handels. Men de vänder, som utmärkte fjårrens
 bred, 3 steg var vanligt, ~~de som vänder~~ ^{de som vänder} Kauades
fjårer. En man gick före den, som satte och stäpade ena
 foten. Det måtte dra fjårer | lot = lott användes endast
 om skogsmark, en skogslot. Fjäg för slogång. Ja a en
smal (bred) fjäg op i Rudum. Ja var en smal (bred)
fjäg op i Ruduvångarna.

B. fjäre m.

B. ristning f.

Plöjning av vass måtte rista. Fältet måtte sedan ristning.
 Andra årets plöjning är användning. Swär- eller vassplöj-
 ning användes ej.

4 Svädelsbruk och gödsling.

Swäsbåkr, kräde. Får ska i kräde! Får åstad och
kräde kräden! Kräde är ska vi i kräde pi åkrarna.
Kräde är ska vi ha kräde opp i åkrarna. Dessa stills
ska krädes måste är. Detta (åkr) lycke skall krädes
måsta är. Skur ni slå diståge nå i år? Nå, vi mått fol få kräde
dad doss gången. Ska ni slå litvångit (måst) i år?

B. kräde m.

kräde v.

Landsm. Upps. 1905

E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA

DAL. Frgl. 27

81 Sj, vi måtte aut för bräda det denna gång. Så snart värsä-
den var urdanskörd, skulle brädan plöjas. Sedan under
sommarens löp millets bräda ma al, aut inresturiat, omväx- } bräda
lande med vassning. Stora stumar sprängdes med bergsprut,
och lades upp i stumrösen.

Sitning. Byarna med angivande äkrerfält ligger trärskutes van-
ligen så högt att dikning ej ifrågakommer, men myrö-
dingar måste diknas. Mirlindor (Myrlindor = tegel mellan
dikena) gjordes 3 eller trögt 4 stänger breda, beroende
på hur vattensjukt marken var. 1 stäng = 2 famnar = 6 alnar
= 12 fot = 3,6 meter. Dikets djup var omkring 6 kvartar = 90 cm.
med mer eller mindre sluttande sidor. Endast spade
användes jämte (vid myrdikning) flåtratta, fänyxa och yxa.
Diljo (dike), avlopps diljo, utlopps diljo, hjuvud diljo. I fall
täckviken någon gång gjordes, fylldes de med stum.
Täckdikning med rör till har kunnat på sistu tiden.
Diljosjola, dikesjorden, bredes ut med spade. Kantem
längs diket heter diljos kant och den uppkastade jor-

Landsm. Upps. 1905
E. Berg. 1928. RÄTTEVIK o. BODA

DAL. Frgl. 27

den diljosfall, dikesfall. (Hästr torv, traska torv: Lagg
att diljos lägga igen. . . Om vattnet rinner tillbaka
i diket, vi ko bakvatten, blir bakvatten.

Broar byggdes av trä: 2 eller 3 väsar och talje, ta-
ket, av bräder eller klumpor stockar.

Göd äkron (göda äkern). Dinga: gödsel från stall och fjös.

(Fähus) Kudinga (ko...) ist - staus - svin - och kiidinga. → B. Dynga f.

Kiidinga d. ä. från kättar för järn och getter | Dingstadm =
gödselstegen, i undantagsplatsen. Dingst. (Häst dinga ä tack-
dinga e kräftugost. Itäkt - och färdynga är kräftigast.

Om järn du i dag? Ja kör dinga, eller: ja ät ä ma
ding körning. Uad gör du i dag? Ja kör dynga, eller:

Ja träs ja med dyngkörning. Redskap: dynggröp, sko-
vot (skövot boda) ä e (Hälsa kä dra in ma (ifall kärna an-
vändes), på vintern stämp vi taess. . . . kastor all dra ut

med. . . . stjälpa vi taess. Körda: för vintern: Krostädi
dingstadi, dingstadi. Krostadi, dyngstadi, dyngstadi
för sommaren: dingkärra. Yran gräpar fumros, anvån.

XIII des dingjat, spänjat för itastningen. Dymkärren
har löshyppar gavel. Endast i undantagsfall ^{fall.} tjärlte kvin-
norma till ^{vis} gödselkörning. Inga vrenonier. Singköror=
dymkärren. Vid vintertkörningen lades lasevis med
lämpligt material mellan laseen. Högen klappades
ihop med skovel, men ingen betäckning. På våren
måste man drä ä tjälis, dra av tjälren.

Bred dinga (sprida gödsel). Efter gammalt gödselades ej till
vägen, utan gödseln användes för korn och potatis.
Stråtan kördes när ovrädet började växa t. ex. en gång
varje månad. Åkerbögar var så små, att ^{man} fram med
att hålla dem borta, isynnerhet från kottgräs.

5 Uår - och håstsädd.

Säningstid börjar nu? Säningstiden börjar nu. yo-
lä redor så. Jorden redor sig. Utsäds = utsätet. Gro-
därheten provades genom att lägga kornen mellan papper
och 2 pennbänkar. Säden gro växter. Bredd
kom fram brodden kommer fram.

XIV

Så mynnens trawades på hjälren, men ej såddes.
Dinga breddes = gödsen spriddes och trawades före sådden.
Därtill användes klösharva. Såden myllades ned
med grannharva. Man trawade vanligen smeddor (substantiv).
2 smeddor före sådden och 2 efter. Utan kunde } O. Snedda f.
trawningen ske långsätter, eller ändätter.

Sådden. Fältet var ej större än utsädet gick i en
säck, konareivase, pösi. Säckjappa användes, och så-
den kastades med en hand. Säckjappan var tvett av trä.
En rem eller båg fästes i handtagen och togs över hu-
vudet på högra axeln och under vänstra armen, som
fick hålla säckjappan stadigt. (En trästäm i nästa stycke
är fört omskrivet). Ungen mistar fick det bli vid sanningen,
men svallbrändar kunde bli i rågen och då kunde
man så på vårså. Gräsfrö såddes efteråt utan med-
myllning. Nu är så färdigt = färdigt. Årsten undant
kä vältas. Rågen brukade ej vältas, ej ens på våren.
Råg, rog, rojon = rågen. Sådä a kömi opp (vint o. ljud)

Landsm. Upps. 1905

DAL. Frgl. 27 E. Berg. 1928. RÄTIVIK o. BODA

DAI E.-1

XIV Säden tror kammit upp. Brodden sticke upp. Brodden
sticker upp. 8 a komi när ät på, så kors gätnor. Det B. ät n.
tror kammit något (slags) 'ät' (som äter), så kornet
gusnar. — Vid en del gårdar hade de en liten kärgård,
(kättyård) 5 a 6 steg i fyrkant, vanligvis omgäven av gård-
gård. Där sattes rotor (kättrötter) och kät. Plantorna upp-
drogs i plantstulls, söder om en vägg. Plantstull, (plant-
stullen eller saven) bestod oftast av en gammal ding-
korv, (lyngstabe) och sattes ej alltid på marken utan på
stötter (fötter) / eller $\frac{1}{2}$ alm högt mot väggen. Rotfrö (kät-
rotsfrö) sattes skuddom direkt på sängen. Morotsäng
hade de också i kärgård. datur: Vi a morotssti Kärgårdäm
Vi ka morötter i kättyårdem.

Provoering är ju ungammal, men i våra bygdar skilde det i
ringa skala, många inte alls. Provjäls förvades i ena kö-
net av en myrlinda, ungefär 3x5 steg; eller ändå van-
ligare: i askan efter brända välav på slagängarna.
Vargi vår (kätty) innan gräset bröjät spira, skud slajore

B. kät-
gård

B. plant-
stulle

Londen, Upps. 1905

E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA

DAL. Frgl. 27

B. rov-gård

XVI

~~domas ä (dona har olika betydelse: ^{ordna} stada, t. ex. don ä bali!
 don bort verktygär! Gör bordet rent, plocka bort! Sla
 bort verktygen! istand: laga t. ex. Mor doner mat,
 mor lagar mat. Skomärn doner skönär. Mor lagar
 smat. Skomakörin lagar skorna.)~~

Nufjaurn kvist och annat plockades och väfsades ihop i högar, det var välat.
 För att inte tjurar skulle bita hovjälts (-gårdet), var ^{och} an-
 nan knepig nog att förlägga hovbandet mitt innt i en
 åker. Frött slöddes ut, mor var mindre tån (trougen beron-
 de på tillgången) och trensning och gauring kom i ipräa.
 Sät pärur. Hur det går till? Vi vär ut sätapärur, sätpo-
 tabiden, sedan den dagen fönt blivit skuren i 2 eller
 3 delar varje. Brodd (brodd grodd) måste finnas för varje
 bit. Far kör med als och vi sätta ti vararo (i varannan)
 fär (fära). Om hästern (hakt vi opp dem ma grävur.
 - - - hakt vi opp dem (pärur) med grävur = haktan.
 Kommet skall säis, när björklovet är som musöron, är en god
 regel, som duger än i dag. Mera vet jag om gammal tro.

Landsm. Upps. 1905
 E. Berg. 1928. RÄTTVIK o. BODA

DAL. Frel. 77

Ell.:
 Sätt-pärur

Päurvik
 i Nov. 1928
 Erik Berg